

Berlin 19 VI 2019

Dr hab. Igor Kąkolewski, prof. UWM

Recenzja pracy doktorskiej mgr Moniki Matwiejczuk pt. „Wielowyznaniowość Rzeczypospolitej w świetle diariuszy francuskich podróżników w XVII wieku” napisanej na Wydziale Teologicznym Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej pod kierunkiem prof. dr hab. Janusza T. Maciuszki

Rozprawa doktorska pani magister Moniki Matwiejczuk jest monografią historyczną z zakresu studiów nad kulturą podróży we wczesnej epoce nowożytnej. Temat dysertacji dotyczy postrzegania przez XVII-wiecznych francuskojęzycznych podróżników wielowyznaniowej i wielokulturowej rzeczywistości polsko-litewskiej Rzeczypospolitej. Od razu trzeba zwrócić uwagę na oryginalność podjętej tematyki. Jeśli bowiem w polskiej historiografii nie brak opracowań poświęconych różnym zagadnieniom związanym z kulturą podróżowania w epoce nowożytnej, w tym francuskich podróżników odwiedzających ziemie Rzeczypospolitej, a także prac dotyczących kwestii wieloreligijności państwa polsko-litewskiego, to do tej pory brak obszernej monografii dotyczącej tematyki percepcji wielokulturowości Rzeczypospolitej Obojga (czy też raczej: wielu) Narodów przez cudzoziemców. Stąd też należy podkreślić pionierski pod tym względem charakter rozprawy magister Moniki Matwiejczuk.

Praca posiada klarowną i bardzo dobrze przemyślaną strukturę. Składa się ze *Wstępu* oraz trzech obszernych rozdziałów podzielonych na podrozdziały. We *Wstępie* autorka zarysowuje wiodące pytania badawcze oraz charakteryzuje korpus źródłowy i stan badań. Zwłaszcza trzeba zwrócić uwagę na dobrze dobraną i stosunkowo obszerną bazę źródłową, o którą oparta jest recenzowana dysertacja. Stanowi ją 18 drukowanych diariuszy podróżników

francuskich (lub precyzyjniej: francuskojęzycznych autorów piszących o podróżach) poświęconych ich obserwacjom o XVII-wiecznej Rzeczypospolitej. Część z nich nie została do tej pory przetłumaczona na język polski i była znana w znikomym stopniu polskiemu czytelnikowi. Analiza materiału źródłowego wymagała zatem od autorki bardzo dobrej znajomości języka francuskiego wczesnej epoki nowożytnej, którą nota bene magister Matwiejczuk wykazała już wcześniej, publikując obszerny artykuł: *Jean-François Regnard – podróżnik nieznany?*¹. Zapewne z powodu skromności autorka nie zawarła tej publikacji choćby w bibliografii na końcu swej dysertacji.

W rozdziale I pt. *Sytuacja wyznaniowa w Rzeczypospolitej i we Francji w XVI i XVII wieku* magister Matwiejczuk rysuje panoramę stosunków wyznaniowych w obu państwach we wczesnej epoce nowożytnej. Korzysta przy tym nie tylko z dostępnej literatury przedmiotu, lecz również z doświadczeń i wiedzy zdobytych podczas prac nad wystawą „Pod wspólnym niebem. Rzeczpospolita wielu narodów, wyznań i kultur” (zorganizowaną przez Muzeum Historii Polski na Zamku Królewskim w Warszawie w 2012 roku), w której współuczestniczyła jako współkuratorka i współautorka. W rozdziale tym słusznie prezentuje swoje sceptyczne stanowisko wobec legendy „polskiej tolerancji”, która swój wyraz znalazła w tytule znakomitej książki śp. prof. Janusza Tazbira *Państwo bez stosów*². Zapomina jednak dodać, że wyidealizowany obraz staropolskiej tolerancji zdomował się w polskiej kulturze pamięci *wbrew* wyważonym ocenom Janusza Tazbira, ukazującym w swych pracach jasne i ciemne strony „tolerowania różniących się w wierze” w dawnej Rzeczypospolitej. Trzeba odnotować też przy przedstawieniu w dysertacji problematyki wielowyznaniowości i wielokulturowości Rzeczypospolitej w XVI i XVII wieku brak jakichkolwiek odniesień do szacunkowych danych charakteryzujących liczebność grup wyznaniowych i etnicznych/językowych na terenach

¹ M. Matwiejczuk, *Jean-François Regnard – podróżnik nieznany?*, „Czasy Nowożytne” t. 28, 2015, ss. 73-94.

² J. Tazbir, *Państwo bez stosów. Szkice z dziejów tolerancji w Polsce w XVI i XVII wieku*, Warszawa 1967¹ (autorka odwołuje się tutaj słusznie do nowego wydania z 2009 roku).

Korony i Litwy oraz ahistoryczne stosowanie takich zbyt generalizujących pojęć jak „Polacy” w odniesieniu do polskojęzycznych ich mieszkańców (np. s. 35). Zauważalne są również braki w przywołanej literaturze przedmiotu. Tak na przykład przy omawianiu kwestii zwołania synodu i utworzenia Kościoła narodowego w połowie XVI wieku brak przywołania kluczowego opracowania Edwarda Bałakiera³, a w przypadku problematyki reformacji we Francji i na Zachodzie Europy prac Pierra Chaunu⁴, w zbyt małym stopniu autorka korzysta też z odpowiednich rozdziałów klasycznych monografii pióra Jeana Delumeau (przywołanych w bibliografii na końcu dysertacji w polskim wydaniu jako tom II dwutomowego polskiego wydania: *Reformy chrześcijaństwa*)⁵, czy wreszcie Jeana Bérengera (także przywołanej w spisie bibliograficznym)⁶. Natomiast cały podrozdział I.2 o sytuacji wyznaniowej we Francji wydaje się oparty głównie o dwa opracowania, w tym pod pewnymi względami przestarzałą syntezę dziejów Francji pióra Jana Baszkiewicza, co tłumaczy przejęcie przez autorkę pobrzmiewających minioną epoką określeń, na przykład o „burżuazyjnym” obliczu francuskiego kalwinizmu w XVI wieku.

W sumie jednak magister Monika Matwiejczuk w rozdziale I przekonywująco stawia tezę o sięgających późnego średniowiecza doświadczeniach i tradycji wieloetniczności i wieloreligijności na ziemiach Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego jako podstawie wypracowania w XVI wieku *modus vivendi* różnych środowisk chrześcijańskich i niechrześcijańskich zamieszkujących ziemię „Rzeczypospolitej wielu narodów”. Zarazem

³ E. Bałakier, *Sprawa kościoła narodowego w Polsce XVI wieku*, Warszawa. 1962. Należy odnotować też brak odwołań m.in. do np.: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 1: *Do roku 1764*, red. B. Kumor i Z. Obertyński, Poznań-Warszawa 1974, czy też *Chrześcijaństwo tu Polsce. Zarys przemian 966-1945*, red. J. Kłoczowski, Lublin 1980.

⁴ P. Chaunu, *Czas reform. Historia religii i cywilizacji (1250-1550)*, Warszawa 1989, czy też dostępne autorce z racji jej znakomitej znajomości języka francuskie wydanie tegoż, *Église, culture et société. Réforme et Contre-Réforme (1517-1620)*, Paris 1980.

⁵ J. Delumeau, *Narodziny i rozwój reformy protestanckiej*, Warszawa 1986 oraz tenże, *Katolicyzm między Lutrem a Wolterem*, Warszawa 1986.

⁶ J. Bérenger, *Tolerancja religijna w Europie w czasach nowożytnych*, Poznań 2002.

stwierdza brak tego rodzaju podstaw do ułożenia wyznaniowej kohabitacji we Francji rozdartej wojnami religijnymi II połowy XVI stulecia.

Rozdział II pt. *Francja – Polska, między Wschodem i Zachodem* wprowadza czytelnika w tematykę zarówno relacji politycznych i dyplomatycznych między oboma krajami, jak – co zwłaszcza istotne dla tematyki badawczej recenzowanej dysertacji – francuskiej tradycji postrzegania Rzeczypospolitej ukształtowanej już przez francuskie otoczenie Henryka Walezego, a także strategii karier Francuzów odwiedzających ziemie polsko-litewskie i czasami decydujących się pozostać tutaj na dłuższy czas. Niestety – moim zdaniem – autorka zbyt szczegółowo przedstawia panoramę stosunków polsko-francuskich od lat 70. XVI do schyłku XVII wieku, przytaczając w przypisach zbyt nikłą literaturę przedmiotu. Deficytem warsztatowym większej części tego rozdziału (podobnie zresztą jak i wcześniejszego) są powtarzające się w przypisach pełne opisy bibliograficzne raz już cytowanych publikacji, a także nie potwierdzone przypisami dłuższe akapity zawierające istotne informacje faktograficzne (np. s. 40-43). W przypadku przygotowania dysertacji do druku należy miejsca, w których występują te niedociągnięcia, koniecznie odpowiednio uzupełnić i skorygować.

Natomiast doskonale konstrukcyjnie zostały zaplanowane i napisane podrozdziały (od II.2 do II.2.2) poświęcone pobytom i karierom przybyszy z Francji w Rzeczypospolitej oraz krytyce zewnętrznej wybranych jako podstawa źródłowa 18 diariuszy francuskojęzycznych podróżników. Bardzo ciekawie został zarysowany portret zbiorowy autorów diariuszy (s. 81nn). Tę właśnie część II rozdziału należy uznać za najbardziej udaną i stanowiącą doskonałe wprowadzenie do kolejnego obszernego rozdziału zawierającego krytykę wewnętrzną korpusu źródłowego.

Bardzo dobrze trzeba też ocenić rozdział III pt. *Obraz wielowyznaniowej Rzeczypospolitej w diariuszach podróży*, podzielony w sumie na 10 podrozdziałów. W niczym nie szkodzi, że jest on najobszerniejszy (objętościowo stanowi około połowę dysertacji), skoro

został poświęcony głównemu zagadnieniu pracy doktorskiej magister Moniki Matwiejczuk. Napisany jest dobrym, barwnym językiem, a jego narracja zawiera odpowiednie proporcje między tekstem autorskim a przytraczanymi nieraz obszernymi cytataми, spośród których wiele zostało przetłumaczone z XVII-wiecznego francuskiego oryginału na doskonałą polszczyznę. Stanowi to również osiągnięcie filologiczne, które zaliczyć trzeba na korzyść autorki. Struktura budowania narracji nasuwa porównania ze sposobami opisu stosowanymi na przykład w klasycznych pracach Jana Stanisława Bystronia, czy też wspomnianego wyżej Janusza Tazbira.

Już podrozdział III. 1 pt. *Diariusze podróży jako źródło do badań historii mentalności* zwraca uwagę ciekawym ujęciem problemowym, w którym magister Matwiejczuk poddaje refleksji także opisy źródłowe wykraczające poza ścisły korpus wybranych przez nią źródeł. Pozwala to wyciągnąć istotne dla przedmiotu badań konkluzje, między innymi dotyczące „wrażliwości urbanistycznej” podróżników widocznej w ich opisach miast, wyróżniających je budowli, zwłaszcza zaś tych o charakterze sakralnym.

Kolejny podrozdział III.2 pt. *Rzeczpospolita – kraj wielu wyznań* składa się z 9 części poświęconych kolejno analizie opisu w badanych diariuszach grup religijnych i wyznaniowych, z którymi zetknęli się francuskojęzyczni autorzy. Ich zdecydowana większość z nich była katolikami. Mimo to czynione przez nich obserwacje o polskim katolicyzmie, potwierdzają, że wiele obyczajów i zachowań ich współwyznawców w Rzeczypospolitej odbierali z poczuciem zdziwienia, bądź często wręcz wyższości, jako egzotyczne. Nie szczędzili także słów krytyki zwłaszcza pod adresem przeciętnie kiepskiego wykształcenia kleru parafialnego, choć ostrze krytyki dotykało też i zakonników. Szczególną uwagę autorów diariuszy przyciągał obyczaj częstych postów. Warto tutaj przypomnieć, że ten właśnie obyczaj wszedł do kanonu staropolskich autostereotypów, co znalazło swój wyraz w odzwierciedlającym *a rebours* codzienną rzeczywistość porzekadło: „Polski most, niemiecki post, włoskie nabożeństwo, wszystko to błazeństwo”, znanym w różnych językach, między innymi jako *pons polonicus* czy

eine polnische Brücke (wedle bowiem ówczesnych obiegowych charakterystyk poszczególnych nacji często żartobliwie charakteryzowano je, wskazując na to czego wśród ich mieszkańców lub w ich krajach brakowało)⁷. W tych właśnie fragmentach pracy warto zasugerować autorce więcej odwołań do prac Jana Stanisława Bystronia, jak i pogłębienia refleksji (w tym teoretycznej) nad rolą i funkcją stereotypu w percepcji podróżników.

Ciekawie wypada również podrozdział III.2.2 pt. *Protestanci – luteranie, kalwiniści, anabaptyści*, szczególnie zaś fragmenty dotyczące współżycia środowisk protestanckich z katolikami, jak na przykład posyłania dziewcząt z protestanckich niemieckojęzycznych rodzin gdańskich do katolickich konwentów na naukę – praktykę podyktowaną przede wszystkim potrzebą dobrego opanowania języka polskiego. Magister Monika Matwiejczuk wychwytuje również z francuskojęzycznych diariuszy konstatacje świadczące o zmniejszających się wpływach protestanckich w miarę pogłębiania się procesu katolizacji Rzeczypospolitej w XVII wieku. Natomiast we fragmentach dotyczących działalności Akademickiego Gimnazjum w Gdańsku należałoby przytoczyć przynajmniej przykłady bogatej literatury przedmiotu dotyczącej tej ważnej uczelni miejskiej w dawnej Rzeczypospolitej (s. 140n)⁸.

Z kolei podrozdział III.2.3 pt. *Arianie* ukazuje nieobcą również polskim środowiskom katolickim oraz protestanckim postawę dystansu, a nawet wrogości wobec braci polskich, połączoną z brakiem dokładnej znajomości ich doktryny. Podobnie zabarwione dystansem są opisy tych nielicznych podróżników francuskich, którzy zetknęli się z wyznaniem wschodnimi, a poprawne rozróżnienie zwłaszcza między obrządkami prawosławnym i unickim wydaje się dość rzadkie. Problematyka ta została przedstawiona w podrozdziale III.2.4 pt. *Wyznania wschodnie – prawosławni, unicy, Ormianie*, w którym autorka zwraca uwagę na

⁷ J. S. Bystron, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce*, t. II, Warszawa 1933, s. 553.

⁸ Zob. m.in. *Gdańskie Gimnazjum Akademickie*, Gdańsk 2008: t. 1. *Szkice z dziejów*, red. E. Kotarski; t. 2. *Wybór źródeł z XVI i XVII wieku*, red. L. Mokrzejcki; t. 3. *Wybór źródeł od XVI do XVIII wieku*, red. Z. Nowak; t. 4. *W progach Muz i Minerwy*, red. Z. Głombiowska; t. 5. *Źródła i artykuły*, red. L. Mokrzejcki i M. Brodnicki, Gdańsk 2011.

cenne źródłowo opisy ziem ukraińskich autorstwa Chevaliera, Beauplana i Duponta, ale też na przykład unickich kupców odwiedzających Gdańsk w relacji Ogiera. Z kolei opisy Ormian należą do rzadkości, występując głównie na kartach francuskojęzycznych autorów zasiedziały na dłużej w Rzeczypospolitej. Być może warto byłoby opisy wyznań wschodnich, w tym zwłaszcza Ormian, porównać ze sposobem ich prezentacji przez innych podróżników, jak na przykład w relacjach Martina Grunewega, które pani Monika Matwiejczuk wykorzystywała do pracy nad wspomnianą wyżej wystawą czasową „Pod wspólnym niebem. Rzeczpospolita wielu narodów, wyznań i kultur”⁹.

Szczególnie interesująco wypadł rozdział III.2.5 pt. *Żydzi*, który ukazuje konfrontację zachodnich podróżników z nieznaną im w ich rodzimym kraju środowiskiem polsko-litewskich Żydów aszkenazyjskich. Dawna Rzeczpospolita była postrzegana stereotypowo w kraju i zagranicą w XVII wieku jako *paradisus Iudaeorum* – szkoda, że autorka nie poświęca temu stereotypowi należytej uwagi, mimo że przytaczane przez nią wypowiedzi niektórych francuskich autorów brzmią wręcz jak trawestacja tego właśnie porzekadła¹⁰. Niemniej dostarczona przez nią analiza francuskojęzycznych diariuszy podróżnych opisujących świat polsko-litewskich Żydów jest wzorcowa, zwłaszcza dzięki wychwyceniu wyraźnej niechęci zachodniochrześcijańskich obserwatorów wobec judaizmu oraz specyfiki świata żydowskiego żyjącego w symbiozie z nieżydowskim otoczeniem na ziemiach Rzeczypospolitej. Przy okazji trzeba jedynie odnotować nietrafne stosowanie dla epoki przednowoczesnej dla charakterystyki takich postaw terminu „antysemicki” (s. 187) zamiast poprawnych określeń „antyjudaizm” czy też „antyżydowski”.

⁹ Martin Gruneweg (1562 – nach 1615) – ein europäischer Lebensweg. Martin Gruneweg (1562 – after 1615) – a European way of life. (= Quellen und Studien. Deutsches Historisches Institut Warschau, Band 21), hrsg. von A. Bues, Wiesbaden 2009.

¹⁰ Zob. m.in. A. Teller, I. Kąkolewski, *Paradisus Iudaeorum? 1569-1648* [w:] *Polin: 1000 lat historii Żydów polskich*, red. nauk. B. Kirchenblatt-Gimblett i A. Polonsky, Warszawa 2014, s. 86-125.

Po krótkim omówieniu skąpych w diariuszowych informacji o Tatarach jako jedynych na ziemiach Rzeczypospolitej muzułmanach (III.2.6) pani Matwiejczuk w niezwykle frapująco sproblematyzowanym podrozdziale pt. *Relikty pogańskie – wierzenia, przesady, zabobony* przedstawia refleksje francuskojęzycznych autorów dotyczące przedchrześcijańskich wierzeń i obyczajów, które przetrwały zwłaszcza w kulturze ludowej, a także na problem czarów i czarownic. Ten ostatni temat należałoby potraktować, moim zdaniem, jednak nieco obszerniej i niekoniecznie wiązać go z „reliktami pogaństwa”. W tym celu przydałoby się sięgnąć do najnowszych opracowań naukowych polskich autorów zajmujących się fenomenem czarostwa we wczesnej epoce nowożytnej na ziemiach Rzeczypospolitej i terenach z nią sąsiadujących¹¹.

Interesująco wypadają kolejne dobrze sproblematyzowane podrozdziały, zwłaszcza III.2.8 pt. *Inni – świat rzeczywisty czy wyobrażony – bajeczny?* oraz III.3 *Trudne sąsiedztwo: konflikt – dialog – obojętność*. W tym ostatnim na uwagę zasługują opisy pokojowej koegzystencji oraz korzystania z tych samych budowli świątynnych przez katolików i protestantów w niektórych regionach (Prusy Królewskie i Książęce, Inflanty). Wartościowe są też zawarte tutaj refleksje autorki odnoszące się do wcześniej szkicowanej już tematyki, jak na przykład *Żydzi – rzeczywistość i stereotypy*.

Podsumowując, pragnę podkreślić, że gros moich komentarzy ma charakter propozycji, które autorka może rozważyć, przygotowując swą dysertację do druku. Przedstawione przeze mnie uwagi nie ujmują ogólnej ocenie dobrego poziomu jej pracy doktorskiej, która zawiera obszerny materiał rzeczowy, z reguły poprawnie opracowany pod względem metodologicznym i merytorycznym. Należy zwłaszcza podkreślić znakomite walory konstrukcji pracy oraz rozdziału III, w którym autorka przedstawia najważniejsze wyniki swoich badań. Istotne są też

¹¹ M. Pilaszek, *Procesy o czary w Polsce w wiekach XV–XVIII*, Kraków 2008; J. Wijaczka, *Procesy o czary w Prusach Książęcych (Brandenburskich) w XVI–XVIII wieku*, Toruń 2007; *Magia i czary. Polowanie na czarownice i czarowników w Prusach Książęcych w czasach wczesnonowożytnych*, Toruń 2008.

osiągnięcia filologiczne wynikłe z analizy tekstów francuskojęzycznych diariuszy, które nie doczekały się jeszcze tłumaczenia na język polski. Dzięki temu recenzowana dysertacja wnosi istotny wkład do badań historycznych oraz spełnia kryteria przynależne pracy doktorskiej. W związku z powyższym na podstawie pracy doktorskiej pt. pt. „Wielowyznaniowość Rzeczypospolitej w świetle diariuszy francuskich podróżników w XVII wieku” wnioskuję o dopuszczenie pani magister Moniki Matwiejczuk do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Kakolewski I.

dr hab. Igor Kąkolewski, prof. UWM
Centrum Badań Historycznych PAN w Berlinie
Majakowskiring 47
13156 Berlin
Tel.: 0049 30 48628540
Email: igor.kakolewski@cbh.pan.pl